

דילמות מוסריות בתורה בפרשנות היהודית לדורותיה

גבריאל ח' כהן

העיסוק בדילמות מוסריות בתורה מעורר עניין רב אצל העוסקים בנושא. ניסיוני מוכיח כי שלושה דברים הרשימו במיוחד את המעיינים בנושאים אלה:¹

א. הרגישות המוסרית המפותחת בפרשנות היהודית החל בימי חז"ל. הסתבר שלא הייתה אף לא בעיה אחת מאלו שנידונו בקורס שלא הועלתה כבר על ידי בעלי המדרש.

ב. הפתיחות לביקורת אצל מפרשינו. חלק ממדרשי חז"ל מדברים בגלוי על טעויות שעשו האבות במצבים מסוימים ומונים דוגמאות לכך מחיי אברהם, משה ושאר גדולי האומה.

ג. היצירתיות המתמדת בדרכי ההסתכלות אל המצבים המורכבים המתוארים בתורה והניסיון המתמשך לראות כל עניין מנקודות מבט שונות.

הצגת הדילמה המוסרית: שאילת הכלים מהמצרים

להלן נתייחס לדוגמה שנדונה באחד השיעורים שעסק בנושא שאילת הכלים של בני (ובנות) ישראל משכניהם ממצרים. הדילמה המוסרית שעלתה לדיון הייתה: **איך ייתכן שבני ישראל 'שאלו' כלי כסף וזהב מהמצרים והשינו בדרך של מרמה אוצרות ממשעבדיהם לפני יציאתם ממצרים?!**

הכתוב מדבר בלשון ברורה:

שמות ג, כא-כב: ונתתי את-חן העם-הזה בעיני מצרים והיה כי תלכון לא תלכו ריקם: ושאלה אשה משכנתה ומגרת ביתה כלי-כסף וכלי זהב ושמלת ושמתם על-בניכם ועל-בנותיכם ונצלתם את מצרים:

שמות יא, א-ג: ויאמר ה' אל-משה עוד נגע אחד אביא על-פרעה ועל-מצרים אחרי-כן ישלח אתכם מזה כשלחו כלה גרש יגרש אתכם מזה: דבר- נא באזני העם וישאלו איש מאת רעהו ואשה מאת רעותה כלי-כסף וכלי זהב: יתן ה' את-חן העם בעיני מצרים גם האיש משה גדול מאד בארץ מצרים בעיני עבדי-פרעה ובעיני העם:

שמות יב, לה-לו: ובני-ישראל עשו כדבר משה וישאלו ממצרים כלי-כסף וכלי זהב ושמלת: וה' נתן את-חן העם בעיני מצרים וישאלום וינצלו את-מצרים:

1 לאחרונה קיימתי באוניברסיטת בר אילן קורס על דילמות מוסריות בתורה, כפי שהן נשאלות על ידי קורא בן ימינו. ההשתתפות של הסטודנטים בדיונים הפגינה מעורבות אינטלקטואלית ורגשית עמוקה בכל אחד מהנושאים שהועלו.

כל המעיין בפסוקים אלה מבין שהיוזמה לשאילת הכלים לא באה מבני ישראל אלא מהקב"ה. הדבר מודגש בכל שלושת הפסוקים המדברים על העניין, ועל כן אין כאן בעיה מוסרית של אדם אלא בעצם בעיה מוסרית - תיאולוגית. ואף אם נביא בחשבון שעניין שאילת הכלים קשור להבטחת ה' בברית בין הבתרים "ואחרי כן יצאו ברכוש גדול" (בראשית טו, יד) הרי הבעייתיות המוסרית של גניבת דעת הבריות על ידי ישראל בעינה עומדת. ובעניין זה קבע אברבנאל באופן נחרץ: "הוא דבר בלתי ראוי בחוק היושר האלוקי".²

במשך הדורות ניתנו תשובות רבות לבעיה המוסרית של שאילת הכלים, ואנו רוצים לבדוק אם הפרשנות היהודית החדשה תרמה גישות חדשות לפתרונה.³

התייחסות לדילמה המוסרית בפרשנות היהודית במאה ה-19

הפרשנות היהודית זכתה לעדנה במאה ה-19. לאחר תקופה ארוכה של עיסוק מועט במקרא קמו לישראל במאה זו חמישה פרשנים גדולים: שד"ל, בעל הכתב והקבלה, המלבי"ם, רש"ר הירש והנצי"ב - כל המפרשים הללו עוסקים בנושא שאילת הכלים בהמשך לפירושים שניתנו כבר בנושא.

שד"ל (שמואל דוד לוצאטו, תק"ס - תרכ"ה 1800-1865) קובע בחלק הראשון של פירושו לעניין שבמצב שנוצר במצרים לא הייתה בררה אלא ללכת בדרך עקלתון.

והאמת כי זה תחבולה מאת ה' על דרך "שים לך אורב לעיר מאחריה" (יהושע ח, ב) "עגלת בקר תקח בידך ואמרת לזבוח לה' באתי" (שמואל א, טז, ב). וה' רצה במשפט וצדק שלא יצאו ישראל ממצרים ריקם, ועם עקש ציוה להתפתל.⁴

שד"ל מצדיק את האונאה כהכרח לא יגונה לפי הכלל 'ועם עקש תתפתל' (תהלים יח, כז)

2 פרק ג שאלה טז. דברי אברבנאל מתייחסים גם לתמיהה מוסרית אחרת בפרשה: איך ציווה הקב"ה למשה רבנו שיאמר בשמו "ועתה נלכה נא דרך שלשת ימים במדבר ונזבחה לה' אלוקיננו" (שמות ג, יז) - שהם דברי כזב. והרי ברור שלא חשבו לחזור (והשווה בעניין א' סמט, להלן). בפרשנות היהודית לדורותיה עוסקים הרבה יותר בבעיה המוסרית של שאילת הכלים מאשר בתמיהה על דברי משה לפרעה. יש לכך כנראה שתי סיבות: דברי משה נאמרו במסגרת משא ומתן פוליטי עם שליט עריץ בה בשעה שהכלים נשאלו על ידי כל אחד מבני ישראל משכניהם לפי ציווי אישי מה; וכן יש במשא ומתן של משה עם פרעה תיאור אירוע חד פעמי, בה בשעה שהיהודים בכל הדורות מואשמים שהם משיגים רווחים כלכליים בדרכי מרמה. מסתבר שעוד מימי אלכסנדר מוקדון פירשו שונאי ישראל את התנהגות בני ישראל בענין שאילת הכלים כניצול מכוון של עמים אחרים. והשווה Despoiling the Egyptians VT18(1968) 450-457 והמקורות שם.

3 והשווה בנושא: ליבוביץ ג', עיונים חדשים בספר שמות. ירושלים תשכ"ט, עמ' 73-75; 129-134; בלידשטיין י', 'בית מצרים במקורות חז"ל', סיני סז (תשל"ל), רלג-רמג; סמט א', 'ההונאה במשא ומתן עם פרעה' עיונים בפרשת השבוע, ירושלים תשס"ד, עמ' 178-191; ו' 'שאלת הכלים', עיונים בפרשת השבוע (סדרה שנייה), ירושלים תשס"ה, עמ' 263-285.

4 שד"ל לשמות ג, כב.

הנצי"ב (הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, תקע"ז-תרנ"ג, 1817-1893) רואה בתחבולה זאת מטרה נוספת - להבטיח שירדפו אחר כך אחרי בני ישראל:

ולא היה בזה שמץ עולה שהרי בדיון היה להקב"ה לצוות לבזו גם כן, אלא שרצונו יתברך היה שיהיה בזה האופן כדי שירדפו אח"כ אחרי ישראל.

כבר האברבנאל מזכיר פירוש זה בשם הר"ן:

כתב הר"ן שגזר הקב"ה בו כדי שבעבורו ירדפו המצרים אחרי בני ישראל ויהיו נטבעים בים סוף, וסיבה נכונה היא.⁵

הרב צבי מקלנבורג, בעל הכתב והקבלה (תקמ"ה - תרכ"ה, 1785-1865) חוזר, כמו פרשנים רבים שקדמו לו, על הפירוש התלמודי (סנהדרין צא, ע"א) שהכסף, הזהב והכלים ששאלו בני ישראל שימשו שכר על עבודת בני ישראל במצרים:

'לא תלכו ריקם' - בידיים ריקנים בלתי קבלת שכר על עבודתכם זה שנים רבות.⁶

גם **המלבי"ם** (מאיר ליבוש בן יחיאל מיכל, תקסט"ר-מ"ט, 1809-1879) בדעה, שהכסף שאותו שאלו מהבתים מגיע להם בדיון, אלא שלדעתו הוא פיצוי עבור הרכוש שבני ישראל משאירים במצרים.⁸

ובעבור שווי דמי הבתים יבקשו מהם כלי כסף וכלי זהב שנוחים לשאת אותם בדרך. וזוהו "ונצלתם את מצרים" כמו "ויצל אלוקים את מקנה אביכם" שה' הציל מיד לבן את המגיע ליעקב.⁹

5 הנצי"ב לשמות יא, ב.

6 אברבנאל לשמות ג, כב.

7 הכתב והקבלה לשמות ג, כא.

8 פירוש אחר - המבוסס על העובדה שהכתוב מדגיש שבעיקר גם נשים מצוות לבקש משכניהן כלי כסף וזהב - רואה בשאילת הכלים החזר השוחד שנתנו האמהות כדי להציל ממיתה את ילדיהן הזכרים לאחר לידתם. פירוש זה לא נזכר בפרשנות של מאתיים השנים האחרונות וגם לא מצאתי בפרשנות החדשה התייחסות אחרת לאספקט הפמיניסטי שבשאלת הכלים:

'ושאלה אשה משכנתה' - למה מצווה זו נאמרה לנשים? שכיון שגזר פרעה "כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו", היו בנות ישראל משחזות בתכשיטיהן לעבדי פרעה ומשחזות למצרים שלא יגלו, ומשליכין מבניהם מקצת ומניחים מקצת. לכך לא כפל הכתוב לומר: "וישליכו כל הבן", וציווה הקב"ה "ושאלה אשה משכנתה" כדי שיחזור הדבר לישנו, להחזיר להם מה שנתנו להם, ואין בזה גניבת דעת אלא החזרת חפץ לבעליו (חמדת ימים, תורה שלמה לשמות ג, כב, הערה יג).

9 המלבי"ם לשמות ג, כב.

גם תשובה זו נזכרת אצל אברבנאל שכתב:

ובזה יהיה לישראל שכר חלף כל כלי בתיהם הכבדות אשר יעזבו בתיהם לשכניהם.

ואילו הרב שמשון רפאל הירש (תקס"ח-תרמ"ט, 1808-1888) הולך בעקבות הרשב"ם ורבים אחרים בקבעו שיש להבין את הביטוי 'לשאלו... כלי כסף וכלי-זהב' לאור לשון המקרא:

ושאלה. למלת 'שאל' לא האיר מולה. מאות פעמים, לפחות, היא מופיעה במקרא, ומובנה תמיד: לתבוע, לבקש: לעולם לא: לקחת בהשאלה. רק פעם יחידה נזכרת היא בהוראה זו: 'וכי ישאל איש מעם רעהו' (להלן כב, יג) ומאחר ושם מבטאת המלה יחס משפטי מסוים, הפכה משמעות זו לשגורה ביותר. וכך, בגלל מקרה יחידי זה, החלו לראות ב'שאל' ביטוי, שמובנו בראש וראשונה, ובעיקרו, 'לקחת בהשאלה, על מנת להחזיר', אולם בזה התעלמו כליל משימוש-לשון קבוע ביותר. והנה, כל מקום שהוראת 'שאל' היא: 'לתבוע', 'לבקש דבר' והחפץ הנתבע או הנשאל נתק לחלוטין מכל זיקה לבעליו הקודמים, הרי נסמכת תיבת 'שאל' אל סימני החיבור: 'מי', או 'מאת': החפץ מופרד מהאיש ואילו במקרה היחידי, בו הוראתו 'לקחת בהשאלה' נסמך אליו 'מעם' (שמות ג, כב).¹⁰

העיון בפירושים אלה שניתנו על ידי חמישה מפרשים שחיו באותה תקופה במקומות שונים באירופה (אשכנז - איטליה - מזרח אירופה!) מלמד שכולם התייחסו לבעיה המוסרית אך בדרכים שונות.¹¹ בה בשעה ששני הראשונים ('שד"ל והנצי"ב) מקבלים את העובדה שמדובר פה בתרמית ברורה. מסבירים שני האחרים ('כתב וקבלה' והמלבי"ם) שהכסף היה שייך לבני ישראל כדון. הפרשן החמישי (רש"ר הירש) פוסק חד משמעית שלא מדובר ברמאות כלל.

כפי שראינו, נאחזו כל המפרשים שהזכרנו בדרכם של הקדמונים והמשיכו בבירור עניין 'שאלית הכלים' בדרכי הפרשנות המקובלות. ברם, 'שד"ל', הנחשב לראשון הפרשנים היהודים המודרניים (הוא גם הכיר היטב את הפרשנות הביקורתית הנוצרית לתנ"ך), מוסיף לדבריו הראשונים הצעת פתרון חדשה לדילמה המוסרית הנידונה, והוא מקיים דיון רחב בנושא שאלית הכלים תוך ראיית הנושא מנקודת מבט ערכית עליונה.

10 על דברי רש"ר הירש מעיר א' סמט (לעיל הערה 3) עמ' 277, שיש עוד מקומות שהפועל 'שאל' משמעותו לשאל לזמן קצוב כמו למשל מלכים ב, ו, ה.

11 גם הביטוי 'ונצלתם את מצרים' או 'וינצלו את מצרים' (שמות ג, כב; יב, לו) עורר תרעומת מוסרית וזאת בגלל האסוציאציה השלילית שיש ללשון זו בלשון המדוברת. במקרא יש לפועל משמעות אחרת: לרוקן כתרונמו 'ורוקינו'. בדומה למלבי"ם קשר לכאן את הפסוק 'ויצל א' אל מקנה אביכם' (בראשית לא, כ, שה' הציל מיד לבן את המגיע ליעקב!). גם ידו נעוריי, ד"ר יהודה גרדול ז"ל, ודבריו תוארו על ידי ד"ר בני זוגנהייט בעלון שבות בוגרים יג (תשנ"ט), עמ' 15-18.

במרכז דבריו מעמיד 'שד"ל את הצדק שחייב להיעשות עם גמר שעבוד מצרים כיסוד להמשך חיי ישראל בין האומות:

אמנם יש משיבים, הן אמת כי בדין נטלו ישראל מה שהשאלום המצרים אשר השתעבדו בהם, ואשר הניחו בידם בנסעם משם המטלטלים והקרקעות. אבל איך יצוה ה' מעשה רמיה? והלא הציווי הזה היה עושה רושם קשה ורע בלב בני ישראל, כי מזה ילמדו לשון תרמית וישחיתו מעלליהם. וכי לא היה ה' יכול להעשיר את עמו בלא שיצום מעשה עקבה? אומר אני כי ישראל שסבלו ממה שסבלו תחת יד המצרים והכירו מעלליהם הרעים עמהם, כאשר נצטוו על המעשה הזה וכאשר קיימו אותו ושאלו מן המצרים כאשר דבר אליהם משה, לא נרשם בנפשם כלל שום צד היתר למעשה מרמה ועקבה, אבל בהיפך נרשם בנפשם כי ה' ישיב לאיש כפעלו ויעניש הרעים והמתאכזרים על רעיהם. כי אמנם בני ישראל לא עשו הדבר הזה מלבם, ואולי מרב תשוקתם להתרחק ממציקיהם וארץ אוכלת בניהם, לא היו מתעוררים כלל לדבר הזה. אמנם עשוהו מפני שכן ציוה אותם מנהיגם המדבר להם בשם ה'. והנה מה שנרשם בנפשם הוא כי ה' שונא אנשי עוולה ואת דכאי רוח יושיע ויטייב. וע"י זה נרשם בנפשם שאם גם הם בעת הצלחתם ידכאו אחרים, ה' ינקום נקמתם ויתן חילם בידם. וכמו שהזהירם אח"כ משה כמה פעמים שיזכרו כי עבדים היו ויפדם ה'.

והעד לכל זה הוא כי גם כאן וגם למטה (יא, ג; יב, לו) התורה מבארת כי מאת ה' היתה לתת את חן העם בעיני מצרים באופן שיסאילום. כלומר שהכירו בני ישראל כי המצרים השונאים אותם לא היו משאילים להם כלי חמדתם, אם לא מרצון ה' על ידי נס. ומן הטעם הזה מפורש ג"כ למטה (יב, לה) 'ובני ישראל עשו כדבר משה; ללמדך כי לא מלבם והתעוררותם עשו כן, אלא לעשות מצוות מנהיגם ומושיעם. והתבאר א"כ כי המעשה הזה לא היה מזיק ומפסיד לבם ונפשם. אהל בהיפך היה מחזק את לבם ביראת ה' ובאהבת הצדק.¹²

ראינו שתחילה מזכיר 'שד"ל אמנם את הכיוון הפרשני שהובא גם על ידי מפרשים בני זמנו בעל 'הכתב והקבלה' והמלבי"ם, ששאלית הכלים נעשתה בזכות, אך הסבר זה לא מניח את דעתו, והוא רואה במצוות ה' לישראל בקשר לעמים אחרים קו מנחה ברור: לחזק את עשיית הצדק בעולם. 'שד"ל מדגיש שבכל הפסוקים המזכירים את שאלית הכלים מצוין שה' נתן את חן העם בעיני מצרים, וכך - בדרך נסית - יכול דבר ה' להתבצע ולחזק את אושיות היושר והמשפט בעולם בכלל ובלבם של ישראל בפרט.

12 'שד"ל לשמות ג, כב.

התייחסות לדילמה המוסרית בפרשנות היהודית במאה ה-20

דבריו של שד"ל הם אופייניים לשורה של מפרשים ואנשי רוח שחיו כ-80 שנה אחריו ופעלו במסגרת העולם הרוחני של המאה העשרים. גם הם מנסים לראות את שאילת הכלים כמרכיב חשוב וחיוני ביציאת מצרים כולה. גם הם רואים את הנושא בהקשרו הכולל של הכנת העם לקראת חיים משמעותיים בעתיד כ"אור לגויים".

מ"ד קאסוטו (תרמ"ז-תשי"א, 1883-1951) מסביר את הנושא בפירושו לספר שמות. לפי דבריו, התמורה הכספית באה לתקן עוול. אך לא ענישת החוטא עיקר אלא הגמול לשעבוד. עבד משתחרר ראוי למענק לקראת המשך חייו ודין זה, שהוא מיסודות הצדק החברתי, מתבצע פה בפומביות גדולה כדי שישמש דגם לדורות:¹³

והיה כי תלכון לא תלכו ריקם: אלא "ושאלה אשה משכנתה ומגרת ביתה" וגו'. על ענין זה. ענין כלי כסף וכלי זהב ושמלות, הוצעו כמה פירושים שונים: אבל גם הפירושים שנתפרשו לגנאי וגם הפירושים שנתפרשו בדרך אפולוגטית הם שטחיים ואינם חוזרים לתוך משמעותו של הכתוב. הפירוש הנכון מבחינה אובייקטיבית יוצא, כמו שכבר הצעתי לפני שנים רבות (בשנת 1923) מתוך השוואת דברי פסוק זה למה שכתוב בדברים טו, י"ג-יד, על שילוח העבד העברי אחר שנות עבודתו. כתוב כאן: "והיה כי תלכון לא תלכו ריקם" וכתוב שם: "וכי תשלחנו חפשי מעמך לא תשלחנו ריקם, הענק תעניק לו מצאנך וגרנך ויקבך וגו'". חוק זה שבספר דברים הוא בודאי קדום. ואל תכנו ואל ניסוחו רומז במלים דומות הכתוב שלפנינו. העבדים העברים היוצאים ממצרים כבר עבדו את אדוניהם כמספר השנים שההשגחה העליונה קבעה מראש (בראשית טו, יג; שמות יט, מ-מא). ומתוך כך מגיע להם השחרור, ועם השחרור מגיעה להם ההענקה. כך דורש החוק. כלומר שכך דורש הצדק המחולט, ואף על פי שאין בעולם בית דין שיוכל להכריח את מלך מצרים ואת משרתיו למלאות את חובתם, בית דין של מעלה דואג לביצוען של דרישות החוק והצדק, ומנהיג לפי כיוון זה את מהלך הדברים.¹⁴

בדרך מקורית ושונה לחלוטין מסביר את העניין **בנו יעקב** (תרכ"ב-תש"ה, 1862-1945). הוא מציג את הבעיה בחריפות רבה:

וכי אין זו גניבה ומרמה... אם הם שואלים מהמצרים כלי זהב וכסף ושמלות בלי שיחזירו אותם אי פעם?! הגרוע מכל שהם לא מבצעים זאת ביוזמתם אלא לפי צו אלוקי - דבר המעיד על תפיסותיהם הנחותות לגבי דת ומוסר.¹⁵

13 מ"ד קאסוטו, פירוש לספר שמות, ירושלים תשי"ד, לשמות ג, כב, עמ' 27.

14 מ"ד קאסוטו מנסח בצורה ייחודית מה שנאמר כבר בדרך אחרת על ידי מפרשים קלסיים כמו חזקוני: "הם יעניקו לכם ג' מינים כסף וזהב ושמלות לקיים 'יצאו ברכוש גדול' דוגמת הענקת עבד" (שמות ג, כא)

15 Benno Jacob, Das Buch Exodus, Stuttgart 1997, p.347. - פירושו של בנו יעקב לספר שמות יצא לאור בדפוס כחמישים שנה לאחר מותו.

את התשובה סיכם בנו יעקב גם במאמר שהתפרסם שנים קודם לכן ושחלק ממנו הובא באחד העיונים של נחמה ליבוביץ.

בלבו של בן ישראל היה השם "מצרי" קשור בזכרונות מרים ביותר. לא היה בזה משום פלא אילו שנא בן ישראל את המצרי כמשעבד אבות האומה ואילו חשב לו לזכות שלא לנהוג כנגדו במצוות שנצטוונו על הגר. הא כיצד? הלמצרי ארחש אהבה, כאשר צווייתי לגר 'ואהבת לו כמוך?' וכי לא נשתעבדו אבותינו במצרים? - אבל התורה אומרת: הן שלחו אתכם סוף סוף כרעים ובמתנות כלי כסף וכלי זהב ונהגו בכם כשם שנצטוויתם אתם לנהוג בעבד עברי אשר "לא תשלחנו ריקם" (דברים מ, יג). ולכן (דברים כג, ח): "לא תתעב מצרי כי גר היית בארצו". ומכיון שאין המצרי מרחיק ראות ולא היה משאילם על פי יזמתו, לכן מצווה ישראל לעודדם לכך ולומר להם: נעזבכם כרעים, נשאל מאתכם מתנה בשעה פרידה זו.¹⁶

התורה דורשת יחס נאות למצרים. על מנת שניתן יהיה לקיים ציווי זה על אף הטראומה של העבדות הקשה שם, יש ליצור לקראת יציאת בני ישראל ממצרים יחס ידידותי יותר בין המצרים ובין בני ישראל, בין המשעבדים למשועבדים. יש פה כעין נימוק פסיכולוגי: להחליש את התנגדותם הנפשית של בני ישראל לאיסור לתעב מצרי. מקורית וייחודית היא התייחסותו הפרשנית של **הראי"ה קוק** (תרכ"ב-תרצ"ה, 1865-1935) לענין שהובא אגב פירושו לאגדה במסכת ברכות.

"דבר נא באזני העם" וגו' אמרי דבי ר' ינאי אין נא אלא לשון בקשה, אמר ליה הקב"ה למשה בבקשה ממך לך ואמור להם לישראל בבקשה מכם שאלו ממצרים כלי כסף וכלי זהב שלא יאמר אותו צדיק "ועבדום וענו אותם" קיים בהם "ואחרי כן יצאו ברכוש גדול" לא קיים בהם.

עיקר הכוונה העליונה של יציאה ברכוש גדול היה כדי לרומם את רוח העם שניתן בשפל מצב העבדות שנים רבות, בטבע השפלה נפשו ואינו מבקש גדולות. על כן ראוי להרגיל נפשו בבקשות גדולות, כדי שיבוא מזה גם כן לשאוף לגדולות במעלות הנפשות והמדות העליונות.

ולפעול על עמים רבים צריך גדולת הנפש, ושאיפה גם כן לרכוש ומקנה וקנין, שעל ידי זה מתקרבים עמים רבים זה לזה, ולמדים איש מדרכי רעהו. על כן על ידי אהבת הכסף שמזה בא מקנה וקנין כשהוא במצב הגון, לעשות עושר במשפט, מביא גם כן לידי התכלית המבוקש להאיר אור ה' על ידי ישראל בעולם.

מה שאין כן אם יסתפקו בשפלות נפשם רק להיות מרעים בעדר ואיכרים לבדם. ודבר לא יהיה להם עם אדם. ועמים זולתם לא ידעום. ואיך מתפשט אור ה' בעולם.¹⁷

16 Benno Jacob "Gott und Pharao" MGWJ 68 (1924), p. 288 - מובא בספרה של נחמה ליבוביץ, עמ' 134, הערה 2.

17 עין איה על אגדות הש"ס, מסכת ברכות ט, ע"א.

הדברים ברוממותם מדברים בעד עצמם, עם ישראל צריך לצאת מהעבדות במצרים בראש מורם, כדי שלא ישאר עם מנטליות של עבד גם אחרי השחרור. בניגוד לרצונם הטבעי, חייבים בני ישראל (גם הנשים!) להיכנס לבית של צורריהם ומשעבדיהם בראש מורם ולבקש מהם בגלוי ובביטחון מתנות. בדרך זו גם יבנו תשתית לחיי כלכלה משמעותיים. חיזוק כלכלי-מעמדי זה יאפשר לבני ישראל במשך הזמן גם למצוא גשר אל העמים ולהשפיע עליהם כאור לגויים, והרי המסחר הדו-לאומי הוא מרכיב מרכזי בקשרים בין העמים.

קווים אופייניים לפרשנות היהודית במאה ה-20

הפרשנות 'הסגורה' בתוך עם ישראל ממשכה גם במאה העשרים לפעול בדרכי הפרשנות היהודית המקובלת מדורות. כך מברר למשל ר' מאיר שמחה מדווינסקי בעל 'משך חכמה' (תר"ג-תרפ"ו, 1843-1926)¹⁸ את הקושי של 'שאלת הכלים' בדרך של קודמיו. הוא רואה, גם על סמך דברי התלמוד (סנהדרין צא, ע"א), את מסירת הרכוש ליהודים כתשלום עבור העבדות. ברם, מאז התפשטות 'ההשכלה' על כל גילוייה הוצא העיסוק במקרא החל מהמאה ה-19 מהמסגרות הדתיות הסגורות והתפתחה פרשנות 'פתוחה' (למשל בחוגים של חכמת ישראל). פרשנות זו מתדיינת בגלוי עם העולם הרחב, וראשיתה ניכרת עוד בכתביו של שד"ל. בפרשנות זו יש התייחסות כללית-ערכית יותר אל נושאים מוסריים.

בד בבד גם אופיים של המפרשים משתנה. ואכן, שניים מהמפרשים שהזכרנו אינם נמנים עם הזרם ה'קלסי' של הפרשנות היהודית, אף שהסתייגו מביקורת המקרא (מ"ד קאסטו ובנו יעקב). יצוין גם שהראי"ה קוק אינו כותב את דבריו במסגרת פירוש לתורה אלא אגב עיון באגדות התלמוד. יש להדגיש שעצם העובדה שלפיה העיסוק באספקטים מוסריים של המקרא חודר יותר ויותר לחוגים רחבים של אנשי רוח ומחקר הוא מסימני הזמן.

רגילים אנו ללמוד מקרא ומפרשיו כחטיבה אחת ולא להתייחס לרבדים הכרונוולוגיים וההיסטוריים של הפרשנים. גישה זו באה לידי ביטוי במיוחד בעיוניה של נחמה ליבוביץ. מסביב לשולחן הדיונים התורני יושבים מפרשים מכל הדורות, מבעלי-המדרש דרך פרשני ימי הביניים הקלסיים ועד לצעירי התלמידים בכיתה, ודנים על משמעותם של הכתובים.¹⁹ כך גם דרכו של לימוד הגמרא בעיקרו, והדברים תוארו בעומק ובחן על ידי הגר"ד סולוביצ'יק:

כשאני יושב ללמוד. הגני נמצא תיכף ומיד בחבורת חכמי המסורה. היחס בינינו הוא אישי. הרמב"ם מימינו. ר"ת משמאלי, רש"י יושב בראש ומפרש, ר"ת מקשה, הרמב"ם פוסק, הראב"ד משיג. כולם הם בחדרי הקטן. יושבים סביב שולחני המה

18 המפורסם גם בגלל חיבוריו התלמודיים החשובים.

19 והשווה בעניין זה מאמרי 'מה אהבתי תורתך', פרקי נחמה - ספר זכרון לנחמה ליבוביץ, א' ארנד, ר' בן-מאיר, ג"ח כהן (עורכים), ירושלים תשס"א, עמ' 25-30.

מביטים עלי בחיבה. משתעשעים עמי בסברא ובגמרא, מעודדים ומחזקים אותי כאב. אין תלמוד תורה רק פעולה דידיאקטית, אין עסק כדברי תורה רק עניין פורמלי טכני המתגשם בהמצאות וחילוף ידיעות. הוא חוויה כבירה של התיידדות של דורות הרבה. הזדווגות של רוח ברוח, איחוד של נפש בנפש. אלה שמסרו את התורה ואלה שקיבלו אותה מזדמנים לפונדק היסטורי אחד.²⁰

ואף על פי כן אנו שואלים את עצמנו בשולי הלימוד למה בחר פרשן מסוים דווקא בסוג זה של פירושים, למה התעניינו בדור מסוים בסוג מסוים של שאלות ועוד. הדברים אמנם אינם משפיעים ישירות על התוקף של הפירוש עצמו - אך יש בהם כדי להאיר את אופיין של הדעות השונות המושמעות ברב-שיח הפרשני.

***

נושא 'שאלת הכלים' על ידי בני ישראל במצרים במצוות ה' נידון בכל הדורות,²¹ והתייחסויות שונות לנושא חוזרות שוב ושוב בפרשנות היהודית לדורותיה. אף על פי כן נראה ש'רוח הדור' מכתובה אף היא במידה מסוימת כיווני פרשנות.

20 **איש ההלכה - גלוי ונסתר**, ירושלים תשמ"ט, עמ' 232.

שאלת ממון תפסה מקום חשוב בתודעה ההיסטורית על יציאת מצרים. הדבר בא לביטוי גם בשיר העממי 'דיינו', שם מזכירים בנשימה אחת את הריגת הבכורות, את שאלת (כלי) הכסף ואת קריעת ים סוף:

אלו הרג את בכוריהם ולא נתן לנו את מחונם דיינו

אלו נתן לנו את מחונם ולא קרע לנו את הים דיינו

21 עיון במפרשים של המאה העשרים מראה שבהסתכלותם של חלק מהם על הנושא באה לביטוי גישה יצירתית מרחיבה המפרשת את שאלת הכלים לפני יציאת מצרים כצעד הכרחי לסיום השעבוד על כל חלקיו וכהתפתחות חיונית לקראת בניית עתידו של עם ישראל המשוחרר מחבלי הגלות ומסוגל למלא את החרות בערכי יסוד מוסריים הראויים לעם סגולה. ויפים הדברים לדור מבשרי הציונות והתקומה.